

حدود و شرایط اخلاقی در عملیات شناختی؛ بررسی موردی: اخلاق جاسوسی هوشمند

محمود کشاورز^۱

^۱ استادیار مدرسی انقلاب اسلامی، گروه معارف اسلامی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران
sardarbipelak@yahoo.com

چکیده

دستیابی به اطلاعات از دیرباز، نقش مهمی در جوامع داشته و به عنوان بخش پایه‌ای و تعیین کننده فعالیت‌های اطلاعاتی بوده است. باگذشت زمان اهمیت و نقش آن در تثبیت و فروپاشی دولت‌ها، شرکت‌ها و ... نسبت به یکدیگر نمایان‌تر شده است. امروزه نقش سازمان‌های اطلاعاتی در جاسوسی و جمع‌آوری اطلاعات به دلیل کثرت وقایع و پیشرفت علوم و فناوری‌های ارتباطی شکلی نو به خود گرفته است. سرویس‌های جاسوسی با بهره‌گیری از پوشش‌های مختلف و ابزارهای نوین، متنوع و منحصربه‌فرد، اقدام به عملیات می‌کنند. در جنگ‌شناختی به جهت نفوذ به زیربنای معرفتی افراد و تغییر باورها، اعتقادات و اندیشه‌ها توسط بازیگران که منجر به تغییر رفتار می‌گردد، نیازمند داده‌های مناسب و تصمیم‌گیری بر این اساس هستیم، جاسوسی هوشمند یکی از اقدامات نوینی است که توسط تحلیل‌گران با جستجوی پیشرفته در منابع اطلاعاتی آزاد و با بهره‌مندی از تکنیک‌های متناسب اقدام به تحلیل و ارائه داده‌ها جهت تصمیم‌سازی می‌گردد. در این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این پرسش هستیم که حدود و شرایط اخلاقی در عملیات شناختی کدام است و نقش جاسوسی هوشمند چه تأثیری در نوع مواجهه دارد؟ روش مورد استفاده در این پژوهش تحلیلی - توصیفی است و دستاورد پرداخت به این موضوع سبب ایجاد سیاست‌های اخلاقی حاکم در جنگ‌شناختی و به طور خاص جاسوسی هوشمند است که حاصل آن در مرحله ابتدایی ظهور شرایط اخلاقی در سطح بازیگران عرصه شناختی و در لایه بعدی هدف‌گذاری نوع مواجهه آفندی و پدافندی در عملیات و بهره‌مندی درست و مناسب در به‌دست‌آوردن اطلاعات بر همین مبنا است.

کلمات کلیدی: اخلاق جاسوسی، جاسوسی هوشمند، عملیات شناختی، اوسینت، حدود و شرایط اخلاقی، جنگ شناختی.

۱ مقدمه

پیروزی انقلاب اسلامی ایران مرهون مبارزه بی‌بدیل حضرت امام خمینی (ره) و یاران و همراهان باوفای ایشان بوده است. گذشت چهار دهه از این پیروزی و رشد و بالندگی در زمینه‌های مختلف تلاش متعهدانه مدیران و متخصصان در عرصه‌های مختلف است.

یکی از این عرصه‌ها، حوزه امنیت و نظم عمومی است. امنیت به عنوان یکی از مهم‌ترین نیازهای بشر در مناسبات و روابط افراد، نهادها کشورها نقش داشته است. در همین راستا تشکیل سازمان‌های امنیتی، حفاظتی و ... به عنوان اصلی‌ترین راهکار تأمین امنیت بوده است. هر حکومتی به جهت جلوگیری از آسیب‌های داخلی و خارجی در حوزه امنیت و حفظ موجودیت ارزی باید به یک مصونیت در این حوزه برسد. از همین روی به جهت جلوگیری از اقدامات آفندی دشمن و آسیب‌زدن به امنیت در حوزه اجتماعی، فردی و جلوگیری از اختلال در جامعه می‌بایست از ابزار و فرایندهای مختلفی بهره‌بردن که «جاسوسی در فعالیتهای اطلاعاتی و تجسس در امور امنیتی» یکی از آنهاست و بی‌جهت نیست که امنیت و قدرت، رابطه‌ی منطقی و دائمی با یکدیگر دارند (برزنونی، ۱۳۹۷: ۲۱) [۸].

به همین دلیل در برنامه‌ریزی‌های دقیق امنیتی برای حفظ امنیت داخلی کشور و دفع از آرمان‌ها در مقابل تهدیدات دشمنان و مصون‌سازی داخلی مبتنی بر راهبرد امنیت کشور، تجسس اطلاعاتی و امنیتی یکی از فرایندهای مهم محسوب می‌گردد.

بی‌تردید در این راه هر کشوری مسئول حفظ امنیت و حاکمیت خود در راستای استقلال خویش است و باید در مقابل اقدامات و توطئه‌های دیگران، به آخرین اخبار و اطلاعات به‌دست‌آمده به عنوان داده‌های ارزشمند نگاه کرده و به بیان دیگر، امروزه قدرت اطلاعات، مهم‌ترین اصل در جنگ به حساب می‌آید. جنگی واقعی که عمده‌ترین دستگاه‌های اطلاعاتی درگیر داده‌کاوی هستند و آن جنگ اطلاعاتی است. به تعبیر مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی) «در گذشته‌ها؛ عمده‌ترین دستگاه‌های اطلاعاتی، دستگاه‌های اطلاعاتی نظامی بودند. قصدشان این بود که برای حمله‌ی نظامی آگاهی کسب کنند. امروز نه؛ جنگ، جنگ اطلاعات است. چون نفس به‌دست‌آوردن و گردآوری اطلاعات و استفاده از آنها در بخش‌های مختلف، یک ضربه به طرف مقابل و دشمن محسوب می‌شود؛ لذا امروز بیشترین سرمایه‌گذاری‌ها را در فن آوری اطلاعات و فناوری اطلاعات می‌کنند، چون می‌دانند قدرت این جا است، قدرت در داشتن اطلاعات است» (بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۸۹/۱۲/۱۲).

یکی از ابزارهای دستیابی به قدرت در حوزه اطلاعات، راه‌اندازی سازمان‌های امنیتی در کشورهاست که در دو طیف مهم و مرتبط «جاسوسی و ضدجاسوسی» شکل‌یافته و وظیفه اصلی آن، تأمین امنیت کشور در ابعاد مختلف است. بر همین اساس سازمان‌های اطلاعاتی به جهت جمع‌آوری اطلاعات موردنیاز، معمولاً از دو روش عمده بهره می‌برند:

روش اول؛ بهره‌گیری از عوامل انسانی که تحت عنوان جاسوسان سازماندهی می‌شوند و همیشه جزء اولویتهای اصلی نهادهای اطلاعاتی است و در همین راستا به دو گروه نفوذی و استخدامی تقسیم‌بندی می‌شود.

روش دوم؛ استفاده از ابزارهای نوین به‌مانند بهره‌مندی از اقدامات عرصه‌های هوشمند است. بهره‌مندی از اوسینت، دوربین‌های واپایش، ماهواره‌های جاسوسی، ابزار استراق و شنود، پهپادها، ریزپردازنده‌ها و ... متناسب با مأموریت و پیشرفت ابزاری صورت می‌پذیرد (برزنونی، ۱۳۹۷: ۳۵) [۸].

بی‌شک وجود یک تشکیلات جاسوسی و امنیتی از ضروریات عقلی حفظ و بقای هر حکومتی محسوب می‌شود که به تناسب توانایی دریافت داده‌ها، پرورش اطلاعات و آگاهی‌های خود را از اقدامات صورت پذیرفته

تا فعالیت‌های آشکار و پنهان در حوزه نفوذ و خرابکاری در داخل و خارج از کشور خود کشف نمایند و ثبات و قدرت بیشتر یک کشور را در بردارد. بدون تردید هر حکومتی برای دوام و بقای خود ناچار از تشکیل و بهره‌مندی از یک شبکه قدرتمند و قوی در حوزه امنیت، اطلاعات و ضدجاسوسی برای حفظ کیان و امنیت خود است که در عرصه‌های مختلف از نفوذ و خرابکاری گرفته تا سهل‌انگاری‌های انسانی بتواند به مقابله بپردازد.

با عنایت به موارد فوق و اهمیت حوزه امنیت و اطلاعات و ضرورت آن با تأکید بر جاسوسی هوشمند در این عرصه، در این نوشتار به حدود و شرایط اخلاقی در عملیات پیچیده از جمله عملیات شناختی با روش توصیفی - استنباطی پرداخته می‌شود.

۲ چهارچوب مفهومی و شرح مفاهیم پژوهش

اخلاق: در لغت به معنای سرشت که جمع خلق و خلق و نیز مترادف با خوی و طبیعت شمرده شده که در نگاه دقیق‌تر «صورت درونی و باطنی و ناپیدای آدمی است که بابصیرت درک می‌شود؛ در مقابل خلق که به‌صورت ظاهری انسان گفته می‌شود که با چشم قابل رویت است» (الزبیدی، بی‌تا، ج ۲۵: ۲۵۷) [۱۶]. همچنین شایع‌ترین کاربرد اصطلاحی اخلاق در میان اندیشمندان اسلامی عبارت است از «صفات نفسانی راسخ و پایداری که موجب می‌شوند افعالی متناسب با آن صفات به‌سهولت و بدون نیاز به کامل از آدمی صادر شود» (مسکویه، بی‌تا: ۵۱) [۲]. اما از منظر اخلاق کاربردی به «مجموعه‌ای از ارزش‌ها و اصول هنجاری که رعایت آنها رشد و تعالی و سعادت انسان و جامعه را تأمین می‌نماید» تعریف شده است.

جنگ شناختی: «نفوذ به زیر بهابری معرفتی، باورها، اعتقادات و شناخت افراد یا به تعبیر روشن‌تر تسخیر دستگاه معرفت‌شناسی انسان است». دشمن اهداف زیادی برای این مدل تقابل دارد از جمله مهم‌ترین آن در مرحله ابتدایی تغییر در اعتقادات، سپس تغییر در افکار و اندیشه‌ها و پس از آن تغییر در باورها و در نهایت رسیدن به تغییر در ساختار حکومت و نظام سیاسی است و در این راه از هیچ تلاشی فروگذار نیست (کشاورز، ۱۳۹۸: ۱۰) [۲۸].

جاسوسی: در ابتدا برای ورود به بحث بهتر است تجسس را معنا نمائی‌ام. واژه‌ی تجسس، در لغت به معنای «دست‌زدن، با دست لمس کردن، با دست معاینه کردن، بررسی کردن، جست‌وجو کردن، تحقیق کردن، جاسوسی کردن، کسب خبر و خیرجویی» به‌کاررفته و مجازاً به معنای «نگاه کردن از سر کنجکاوی برای شناسایی دیگران» است (ازهری، بی‌تا، ج ۱۰: ۴۷۰) [۴] و در معنای اصطلاحی «تفتیش و جستجوی اخبار مخفی و اطلاعات رشته دشمنان به‌قصد آگاهی‌یافتن از آنها» ذکر شده است (خرشی، بی‌تا، ج ۴: ۲۸) [۲]. و اما جاسوسی در لغت به معنای «خبرچینی برای دشمن» است و در اصطلاح عبارت است از: «گردآوری و گزارش مخفیانه اخبار و اطلاعات رشته کسی یا مؤسسه‌ای و یا کشوری به‌طرف مقابل یا افراد و یا کشور ذی‌نفع» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۲: ۳۷) [۳۶] در عربی واژه‌های «عین (جمع آن: عیون)، صاحب از خبر، مَنهی و گاه مُشرف» نیز در منابع، معادل جاسوس به‌کاررفته‌اند.

جاسوسی هوشمند: اوسینت (OSINT) یا «Open Source Intelligence» به معنای «جستجوی

پیشرفته در منابع اطلاعاتی آزاد» است که باوجود آزادی دسترسی به این اطلاعات برای همه، به دست آوردن اطلاعات درست در زمان مناسب و همچنین بهره‌برداری از این اطلاعات کار ساده‌ای نیست؛ اما فن‌های اوسینتی این امر را ممکن می‌سازند (بازل، ج ۲: ۷۶) [۷] جاسوسی هوشمند در اصطلاح نوعی پژوهش است که در آن به صورت آگاهانه منابع بیشتری بررسی می‌شود تا دید جامع‌تری نسبت به یک موضوع ایجاد شود. در عین حال در اوسینت فهم علل یک پدیده مدنظر نیست. به این معنا که بر خلاف پژوهش‌های معمول که باهدف ایجاد ابزاری برای پیش‌بینی انجام می‌شوند، در اوسینت هدف جمع‌آوری هرچه بیشتر منابع مفید و فکت‌های قابل استفاده است.

«پس از یافتن اطلاعات، زمان تحلیل فرامی‌رسد. به هنگام تحلیل، از هر داده‌ای می‌توان استفاده کرد. خواه این داده یک بند باشد از یک متن هزار صفحه‌ای، یا خالی باشد روی چانه‌ی یک نفر در یک عکس دسته‌جمعی، یا حتی سرفه‌ای در یک سخنرانی که صدای ضبط‌شده‌اش موجود است. تمام این اطلاعات در اوسینت مورد استفاده هستند. هنر متخصص اوسینت، یافتن ارتباط منطقی میان این حقایق و کشف پاسخ سؤال از دل آن‌هاست».

اگر کسی فن‌های دستیابی به این اطلاعات را بداند و در استفاده از این فن‌ها مهارت پیدا کند، می‌تواند به راحتی و در زمانی معقول با صرف هزینه‌ی مناسب در قیاس با سایر رویکردها به این اطلاعات دسترسی پیدا کند؛ اطلاعاتی که در ظاهر برای ناشرش اهمیت چندانی ندارند؛ اما ممکن است برای دیگران بسیار گران‌بها باشند!

در اوسینت، تنها به جستجوی اطلاعات عمومی پرداخته می‌شود. جستجوی اطلاعات شخصی افراد، نفوذ به شبکه‌های خصوصی، رخنه کردن، استفاده از هر نوع ابزار غیرقانونی و همچنین دزدی اطلاعات، جایی در این فن ندارد. باین حال، عمده‌ی مردم به اطلاعاتی که در وب به اشتراک می‌گذارند، توجه چندانی نشان نمی‌دهند. به این ترتیب با استفاده از این فن‌ها، گاهی اطلاعاتی به دست می‌آید که دست کمی از نفوذ به اطلاعات خصوصی مردم ندارد (بازل، ج ۲: ۹۸) [۷].

۱.۲ رویکرد اوسینت مبتنی بر چیست؟

رویکردی که در اوسینت مطرح است شامل مجموعه‌ای است از امکانات و مهارت‌ها که در بستر ابزار نت به صورت هوشمندانه به اطلاعات قابل توجهی دسترسی فراهم می‌آید. استفاده از این داده‌ها جهت پردازش و تحلیل در اختیار متخصصان امر قرار می‌گیرد. در اوسینت غالب اطلاعات مدنظر در فضای وب به صورت‌های مختلف به اشتراک گذاشته شده است و مردم عادی و یا کاربران با توجه به درخواست‌هایی که برخی از ارائه‌دهندگان سرویس‌های متنوع از آن‌ها درخواست دارند، اطلاعات مورد نیاز را بارگذاری نموده و بدون توجه و اهمیت به اشتراک می‌گذارند. در این حین برخی نهادها و سازمان‌ها از طریق منابع و رخنه‌گراها و ... در برخی سرویس‌ها اطلاعات به دست آمده را رایگان و یا در ازای پرداخت هزینه‌ای در اختیار می‌گذارند.

۲.۲ ضرورت جاسوسی هوشمند در عملیات‌های شناختی

دشمن همواره به این حقیقت رسیده است که دستیابی به اهداف موردنظر نیازمند نفوذ به زیر بهابری معرفتی انسان‌ها و تغییر در این حوزه است و تمام سعی و تلاش خود را جهت ایجاد اختلال در نظام و مقابله با اساس حرکت به سمت پیشرفت و اقتدار انقلاب اسلامی نموده است. دشمن در همه حال با مدیریت امکانات به جنگ شناختی می‌پردازد، موتور محرکه جنگ شناختی فروپاشی از درون است که با جهت‌گیری خاص در کنار سیاست‌گذاری‌های رخ داده که همان فشار از بیرون است و در عرصه‌های مختلف سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و علمی با روش‌های گوناگون به اقدام دست می‌زند.

در حقیقت جنگ شناختی، مدلی است که توسط دشمن به جهت ایجاد کنشگری بیرونی یا خارجی برای تحرک در مخاطبان جامعه شکل گرفته است و کارکرد آن در سطح باورها، ادراکات، رفتار و تحرکات محیطی و درونی جامعه محدود می‌شود.

برنامه‌ریزی دشمن علیه جمهوری اسلامی همراه با پیوستگی کامل از زوایای مختلف طراحی شده است که به صورت منسجم دارای یک سناریوی هماهنگ است که هدف آن تخریب، تضعیف و یا تحقیر ابعاد مدیریتی مرتبط با حرکت و محتوای انقلاب اسلامی است که ماهیتی شناختی دارد و نتیجه آن مغلوب کردن اندیشه انقلابی است (ر.ک: بیانات مقام معظم رهبری، ۱۳۷۶/۰۹/۰۵).

بدیهی است با وجود ابزارهای مختلف پیشرفته و به جهت مقابله با طراحی دشمن، ناگزیر به شناخت دشمن، تعیین و مشخص نمودن راهبردها، اهداف و روش‌های ضربه‌زدن و به‌طور کلی پی‌بردن به تهدیداتی که از ناحیه دشمن برای انقلاب اسلامی و مدل حکومتی ایجاد می‌شود و سپس اقدامات لازم در جهت مقابله هستیم. حال باین وجود و به جهت مقابله، ناگزیر نیازمند کشف و پرداخت به نقاط تمرکز، ضعف‌ها و همچنین اقدامات آفندی دشمن هستیم، تا پس از آن به مهندسی نبرد و خنثی‌سازی تهدیدات بپردازیم.

با توجه به آنچه گذشت، ضرورت تجسس در فعالیت‌های اطلاعاتی - امنیتی نیز کم‌وبیش روشن می‌شود، حال باین وجود پرداخت به نوعی از جاسوسی که بر پایه اوسینت، پیرامون رصد، دستیابی، تحلیل و کشف مسائل و داده‌های موردنیاز است جهت مقابله با تلاش همه‌گیر دشمن در عملیات شناختی اهمیت دارد.

۳.۲ اهمیت جاسوسی در حکومت‌ها

از همان ابتدای تکوین جوامع بشری تا به امروز و پس از شکل‌گیری دولت‌های مدرن؛ اندیشه سامان‌دهی به حکومت، رفع نیاز سیاسی و امنیتی از مهم‌ترین دغدغه‌های بشر و حاکمان بوده است و مسئله جاسوسی از مسائل چالش‌برانگیز متون دینی و کهن حکومت‌ها بوده است. پرداختن به مسائل جمع‌آوری اطلاعات و به طور خاص جاسوسی و دستیابی به داده‌های موردنیاز به صورت پنهانی همواره در زمان‌های مختلف توسط حاکمان رخ داده است.

بدین‌سان، دولت‌ها در راستای رفع نیازهای خود و همچنین استحکام بخشی به تشکیلات حکومتی و مصونیت در برابر نفوذ دشمنان، اطلاعات و اخبار را جمع‌آوری می‌کردند.

امنیت و محافظت در گستره‌های گوناگون حکومت، بی‌شک موردتوجه رهبران بوده است؛ زیرا هیچ

حکومتی در جهان بدون دارا بودن یک دستگاه امنیتی با اقتدار نمی تواند به حیات اجتماعی و سیاسی خود ادامه دهد. پس دولت ها ناچار به سازماندهی و تشکیل دستگاه های اطلاعاتی هستند. کارکرد سازمان های اطلاعاتی، جمعیت داده های مختلف از اقشار، گروه ها، احزاب، جریان های داخلی و خارجی (به عنوان دوست یا دشمن) هم راستای با حفاظت از درون کشور و مقابله با آسیب های احتمالی است. هنر جاسوسی امروزه بیشترین توجه را در میان دولت ها داشته به طوری که در محافل علمی نیز، جذابیت خود را داشته است.

۴.۲ تفاوت جاسوسی سایبری و هوشمند

جاسوسی سایبری نوعی از جاسوسی است که با استفاده از ظرفیت ابزارها و فن های پیشرفته، به جمع آوری و به دست آوردن اطلاعات رشته بدون مجوز گرفتن از نهادهای نگهداری اطلاعاتی (شخصی، حساس، اختصاصی، یا نوع طبقه بندی شده) می انجامد. استفاده کردن از رقیبان، گروه ها، حریفان، دولت ها، دشمنی دشمن ها و... و دستیابی به داده ها از طریق نت، شبکه، رایانه شخصی و... با استفاده از فن کرک، رخنه کردن، آسیب تروجان و دیگر ابزار جاسوسی به صورت ترکیب شده به وسیله متخصصان این حوزه، صورت می پذیرد. در جاسوسی سایبری استفاده از دسترسی ها در برابر اطلاعات رشته و طبقه بندی شده یا واپایش رایانه های اختصاصی یا کل شبکه ها برای یک مزیت راهبردی و یا سیاسی، عملیات روانی و فعالیت های براندازی فیزیکی و عملیات تخریبی مورد اهمیت است.

تفاوت اصلی در جاسوسی سایبری و نوع جاسوسی هوشمند بر اساس اوسینت، در مجوز دسترسی است. در جاسوسی سایبری، به دست آوردن اطلاعات بدون مجوز صورت می پذیرد؛ اما در جاسوسی هوشمند با استفاده از اوسینت و تحلیل داده های به دست آورده که صرفاً به دلیل بی اهمیت تلقی شدن اطلاعات از جانب فرد بدون هیچ طبقه بندی، حفاظت و... در فضای ابری و یا نت و یا ذخیره سازهای دیگر به اشتراک گذاشته می شود و کشف کلیه داده های هر فرد در این فضاها، جمعیت داده کاوی و تحلیل آن ها منجر به دریافت اطلاعات ارزشمند افراد می شود.

نکته حائز اهمیت اینکه ممکن است صرفاً افراد به دلیل اعتماد به پایگاه داده ای، اطلاعات خود را در آن به اشتراک گذاشته باشند؛ ولی به دلیل امنیت نامناسب آن پایگاه داده ممکن است اطلاعات اصطلاحاً لو رفته باشد و یا با حمله رخنه گر (روش های دیگر) اطلاعات ذی قیمتی به دست آمده باشد که در جاسوسی هوشمند، جمع آوری داده ها و اطلاعات مورد نیاز (اوسینت) توسط کارشناسان این بخش اتفاق می افتد. در بحث عملیات اقتصادی به روش شناختی؛ از مجموع داده های به دست آمده، تحلیل های محتوایی صورت می پذیرد و آمادگی جهت نفوذ به زیر ساخت های معرفتی بازیگران این عرصه و همچنین تغییر در دستگاه اندیشه ای و محاسباتی آنان (تعبیر ذهن) به عهده کارشناسان جنگ شناختی است.

۵.۲ روش ها، ابزار و پوشش های جاسوسی

پیرامون روش های مختلف جاسوسی از گذشته تا به حال می توان در تقسیمی کلی به «جمع آوری و جاسوسی از منابع آشکار»، «جمع آوری و جاسوسی از منابع پنهان»، «روش های سوء اخلاقی و استفاده از ساده لوح

بودن افراد؛ (فساد جنسی)» اشاره نمود. البته در تقسیمی دیگر می‌توان به ابزارهای به‌دست‌آوردن اطلاعات و به‌طور کلی جاسوسی اشاره نمود که از جمله: تجهیزات رایانه‌ای، تجهیزات مخابراتی و تبادل اطلاعات، ماهواره‌های جاسوسی، رهگیری اطلاعات مالی، اقتصادی، رمزنگاری، از جمله این ابزارهاست که در این پژوهش ضمن مطرح‌نمودن نوع جدیدی از به‌دست‌آوردن اطلاعات تحت عنوان اوسینت به حدود و شرایط کلی اخلاقی می‌پردازیم. در ضمن از پوشش‌های جاسوسی نیز می‌توان به پوشش رسمی، دیپلماتیک، تجاری، رسانه‌ای، علمی و فنی، مذهبی، سازمان‌های بین‌المللی و ... اشاره نمود.

۳ تبیین حکم اخلاقی جاسوسی

۱.۳ ادله منع جاسوسی

در فقه شیعه «اصل، عدم جواز جاسوسی و تفتیش از حریم دیگران است و این مسئله مورد اتفاق فقها بوده و به اجماع آنان حرام است». هرچند ممکن است فقها از منظر مصداقی با هم اختلافاتی را داشته باشند و چه‌بسا برخی ادعای اجماع کرده‌اند (نجفی، ج ۱۳: ۲۹۸).

ادله نقلی: آیات و روایات مختلفی بر قبیح بودن تجسس اشاره و بر عدم جواز آن تأکید دارد از جمله آیه ۱۲ سوره حجرات که اشاره واضح این آیه به حرمت تجسس است که تعبیر به خوردن گوشت برادر مرده، نشان از بردن آبروی او از راه غیبت و افشای اسرار پنهانی اوست (انصاری، ۱۴۱۵، ج ۳۱: ۳۴۲) [۶]. همچنین در آیه ۱۹ سوره نور، هرچند اشاره به‌صورت خاص پیرامون تجسس نیست و حکم تجسس را به‌صراحت بیان نمی‌کند، ولی به‌طورکلی شیوع فحشا را تحریم نموده و به‌تبع آن آشکار نمودن تجسس، تفتیش و عیب مردم را شامل می‌شود (عطاءزاده، ۱۳۹۴: ۱۱۰) [۲۱].

در کنار آیات قرآن کریم، روایات متعددی نیز نهی در مورد تجسس وارد شده است که دلالت آن بر حفظ اسرار و همچنین آبروی مؤمنان است از جمله روایت کلینی از امام صادق (علیه‌السلام) پیرامون عدم تجسس از لغزش مؤمنان (گلیسی، ۱۴۰۷، ج ۲: ۲۵۵) [۲۶] و همچنین روایت امیر الم و من ین (علیه‌السلام) در کتاب غررالحکم (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰: ۳۲۵) [۱۰] و قطبی در تفسیر خود به نقل از «بوبرزه اسلمی» از پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه و آله) (قرطبی، ۱۳۶۶، ج ۱: ۳۳) [۲۴] و ... که بر اساس روایات بیان شده که برخی نیز اشاره گردید: اصرار شریعت اسلام بر حقوق افراد جامعه و حفظ آبروی آنان است که در این زمینه حفظ حقوق افراد جامعه نباید مورد تعرض قرار گیرد همان‌طور که در ماده‌های ۲۳ و ۲۵ قانون اساسی اشاره شده حق تفتیش در امور شخصی افراد در اولویت است (منصور، ۱۳۹۹: ۲۶) [۳۵] و محترم شمردن افراد توسط شارع مقدس اصل اولی است؛ ولی ممکن است به جهت حفظ منافع و مصالح نظام اسلامی در برخی موارد برابر اصل ثانویه تفتیش و تجسس در حریم افراد جامعه مجاز دانسته شده باشد.

ادله عقلی: یکی از ادله مهم در جهت حفظ حریم افراد جامعه، دلیل عقلی است که همه عقلای عالم و صاحبان خرد تأکید بر وجوب حفظ اسرار داشته و براین‌اساس تجسس و تفتیش در امور شخصی را جایز نمی‌دانند، زیرا مخالف باکرامت انسانی است. مسئله حفظ آبرو از مهم‌ترین و حیاتی‌ترین مسائل اسلام است

که بر اساس ادله وجدانی، عقلی، شرعی و بدیهی عدم جواز آن نمایان شده است (منتظری، ۱۴۰۹، ج ۴: ۲۸۴) [۳۴]. مطابق با این سخن و به جهت کرامت انسانی به نحو مطلوب، صیانت از حریم خصوصی افراد توسط مأمورین امنیتی باید جدی گرفته شود به دلیل قبیح بودن انجام عمل و عقلانی بودن حریم خصوصی پس اصل اولی عدم جواز تجسس در امور شخصی است؛ اما برابر اصل ثانوی عقلاً به دلیل حفظ مصالح نظام، اجازه تجسس داده شده است.

۲.۳ ادله جواز جاسوسی

در کنار ادله‌ای که دلالت بر منع تجسس بیان شد، برخی ادله نقلی و عقلی نیز دلالت بر جواز این امر دارد. ادله نقلی: روایات فراوانی بر جواز مسئله جاسوسی هم راستا با حفظ مصالح نظام وارد شده است، چه بسا این روایات از باب اصل ثانوی قابلیت دلالت و ارزیابی دارد و به همین دلیل برابر اصل اولی استناد به آنها باطل بوده؛ اما باتوجه به بررسی صورت پذیرفته در سیره ائمه معصومین (سلام الله علیهم) و پیامبر مکرم اسلام (صلی الله علیه و آله) این مطلب نمایان می‌شود که ایشان در همه عرصه‌های اجتماعی، چه در زمان صلح و چه در زمان جنگ نسبت به جمع‌آوری اطلاعات و جاسوسی جهت اشرافیت اطلاعاتی بر اهداف خود، توجه ویژه داشته‌اند و از راه‌های بسیار و ابزارهای گوناگون بهره می‌بردند.

در برخی آیات قرآن کریم جاسوسی برای حفظ نظام سیاسی مطلوب شمرده شده است به عنوان نمونه آیه ۷۱ سوره نساء که در این آیه ذره به معنای بیداری و آماده‌باش و مراقبت در برابر خطرات است و گاهی به معنای وسیله و ابزاری برای مبارزه با خطر معنا می‌دهد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲) [۳۲]. و همچنین برخی مفسران در ذیل آیه چهارم سوره منافقون در تفسیر «هفاحذرهم» چنین بیان کردند که مراقب باشید از فرصت یافتن دشمنان و آگاهی آنان نسبت به اسرارشان و استفاده از این فرصت‌ها چون آن عیون و جاسوسان دشمنان شما هستند (شوکانی، ۱۴۱۴، ج ۵: ۲۷۶) [۱۷]. جناب فیض کاشانی در تفسیر خود اشاره به «حذر» به معنای بیداری و آمادگی در برابر دشمنان داشته است (فیض کاشانی، ۱۴۱۸، ج ۱: ۲۲۱) [۲۳] که بنابراین نظر، حکومت اسلامی به منظور خنثی‌سازی توطئه و نقشه اجانب و دشمنان باید با اشرافیت کامل اطلاعاتی دست به اقدام بزند. طبرسی نیز در ذیل این واژه اشاراتی به استفاده از سلاح برای برحذر بودن از دشمنان دارد (طبرسی، ۱۳۷۳، ج ۳: ۱۱۲) [۱۸] و به صورت کلی اشاره بر اینکه هر نظام سیاسی (خصوصاً نظام اسلامی) باتوجه به دشمنی دشمنان) برای حفظ موجودیت و استقلال خود، باید آمادگی لازم را برای دفاع داشته باشد و چه بسا منظور از آمادگی، فراتر از داشتن تجهیزات و آلات مدرن جنگی بوده و اشراف اطلاعاتی و هوشیاری در جنگ و نبرد و زیر نظر داشتن دشمن نیز صدق به مدعا یعنی آمادگی داشته باشد.

آیه چهل و هفتم سوره توبه نیز ذیل عبارت «و فیکم سما عون لهم» دو احتمال معنایی داده شده (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۸: ۱۴۵) [۳۲] «یکی به معنای کسی که حال پذیرش در او زیاد است و بدون بررسی و دقت هر سختی را باور می‌کنند و دیگری به معنای «جاسوس و سخن‌چین» که طبق احتمال دوم؛ جمع‌آوری اخبار توسط جاسوسان صراحتاً بیان شده و جز بدیهیات است که به جهت حفظ نظام وجود سازمان و نهادهای اطلاعاتی برای حفظ اسرار جز ضروریات بوده و تربیت نیرو نیز از اولویتهای آنان بوده است. آیه دیگری که شاید اشاره بر این مهم داشته باشد آیه ۶۰ سوره انفال است که مشخصاً جمله «ما

استطاعت» عام و کلمه «قوه» نیز نکره بوده که عمومیت آن تقویت شده و شامل هر ابزار و نیرویی می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۷: ۲۲۴) [۳۲]. مطابق با این معنا داشتن سازمان امنیتی جهت رصد تحرکات و شناسایی افراد به‌عنوان یک ابزار آمادگی محسوب شده، همان‌طور که در جریان فتح مکه استفاده از نیروی اطلاعاتی در سه مرحله عملیات از اهم امور بود، یعنی فراهم کردن قوا و جمع‌آوری اطلاعات کافی از موقعیت دشمن، کم‌وکیف نیروی جسمانی و روحیه آن‌ها که این مهم بدون داشتن جاسوسان و نیروهای ویژه امکان‌پذیر نیست و مرحله بعدی، مقام انجام‌دادن بسیار ماهرانه فتح بود و در نهایت، مرحله پیامدها و آثار آن (مکارم شیرازی، ۱۳۷۹، ج ۲۷، ۴۰۳) [۳۲].

در سیره پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله) و امامان (علیهم‌السلام) نیز روایات فراوانی در راستای حراست از کيان جامعه اسلام، وجود دارد که مأمورانی به جهت جمع‌آوری داده‌های اطلاعاتی قرار داده بودند تا آنچه در ارتباط با سرنوشت جامعه اسلامی بوده را گردآوری نمایند. یکی از مصادیق آن را می‌توان در نامه ۵۳ نهج‌البلاغه از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) و یا خطباتی که به مالک‌اشتر وجود دارد و یا نقلی که پیرامون ابوالاسعد دوئلی و خیرخواهی او در اطلاع‌دادن خیانت‌های کارگزاران حضرت امیر و جواب نامه او می‌توان اشاره نمود (نهج‌البلاغه، نامه ۵۳: ۴۳۵) [۲۲]. از جمله دیگر مصادیق، «اهتمام ویژه پیامبر مکرم اسلام (صلی‌الله‌علیه و آله) به تفتیش و بازرسی برخی از عناصر مشکوک و... می‌توان نام برد. در جریان فتح مکه و فراهم نمودن سپاه بزرگ توسط پیامبر و سری بودن این جریان و نامه‌ای که یکی از مسلمانان به نام احاطه بن ابی بلتعه خطاب به سران مکه نوشت و تصمیم پیامبر را برای آنها بیان نمود و این نامه را به دست زنی سپرد تا مشرکان را از قصد پیامبر نگاه کند و حضرت از طریق جبرئیل نسبت به این ماجرا آگاهی یافتند و با اعزام امیرالمؤمنین و رسیدن حضرت به زن مأمور و گرفتن نامه قصد جاسوسی آنان آشکار گردید» (مفید، ۱۴۱۳، ج ۱: ۲۵) [۳۱]. این جریان توسط بخاری در صحیح خود، فخر رازی در تفسیر خود، همچنین در تفسیر روح المعانی و روح البیان و فی ظلال و قرطبی و عمرانی البته با تفاوت‌هایی نقل شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۴۴: ۱۹) [۳۲]. در سنن بیهقی علاوه بر موارد قبل، دستور پیامبر به تفتیش و بازرسی نیز آمده است (خرازی، ۱۳۸۰: ۸۴) [۱۲].

حتی در برخی موارد پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله) نیز به‌صراحت امر به جمع‌آوری اخبار از دشمن می‌کردند و افرادی نیز برای این کار قرار می‌دادند. مثلاً حذیفه ابن یمان در جنگ خندق و نفوذ به سپاه دشمن از جمله آن است (ابن هشام الحمیری، بی‌تا، ج ۲: ۳۲). نکته قابل‌توجه ابعاد این آگاهی حتی در امور اقتصادی نیز واجب و لازم است، و از جمله مصادیق آن جریان جاسوسی «بسیسه» از کاروان تجارتی ابوسفیان به جهت دستیابی به اهداف توسط پیامبر مکرم اسلام (صلی‌الله‌علیه و آله) است (القشیری النیشابوری، بی‌تا، ج ۶: ۴۴) [۲۵].

ادله عقلی: بنابر بنای عقلاً افراد برای حفظ تشکیلات حکومتی در زندگی اجتماعی و صیانت از نظام سیاسی، برای رویارویی با دشمنان، به نظارت و مراقبت در این عرصه قدم می‌گذارند حفظ نظام اهم واجبات است و عقل نیز به آن حکم نموده است. هرآنچه بقای نظام متوقف به آن باشد، به‌ضرورت عقلی واجب بوده و بدیهی است حفظ نظام بر حفظ احترام اسرار مؤمن برتری دارد، زیرا در اسلام، دفاع از حکومت و نظام اسلامی هر چند با جنگ و کشتار باشد، حتی با کشته‌شدن خود امام معصوم (علیه‌السلام) لازم است و اگر

ریخته شدن خون در راه حفظ نظام - که واجب است - لازم باشد تفتیش و تجسس به طریق اولی جایز یا در شرایطی واجب خواهد بود.

هرآینه این نکته نیز نباید فراموش شود که «حکم جاسوسی در نظام تابع مصالحی بوده که بر مبنای ملاکات موجه و مقبول صورت پذیرفته و بر این محور، ضرورت جاسوسی واجب شده و در این عرصه استفاده از شهروندان منافق و غاصب نیز در اولویت‌های جاسوسی قرار گرفته و روشن می‌شود که جواز، وجوب، منع یا تشدید فعالیت‌های جاسوسی، تابعی از شرایط و مقتضیات حکومت است که در شرایط جنگ یا صلح، نسبت به دوست یا دشمن، باهدف بازدارندگی یا دفع دشمن متفاوت است. طبیعی است احکام متناسب با هر شرایط بر اساس مصلحت‌اندیشی از جانب فقیه حاکم صورت می‌پذیرد، بلکه حاکم اسلامی بر اساس همین منطق، می‌تواند متناسب با شرایط حاکم بر جامعه و کشور اسلامی، حکم به تشدید مجازات جاسوسان کرده، یا آنان را عفو نماید» (منتظری، ۱۳۶۷، ج ۵: ۲۷۷) [۳۴].

افراد اطلاعاتی و جاسوسان همچون سربازان نظام در راستای ترجیح مصالح بلندمدت بر کوتاه‌مدت، آنچه را که به مصلحت جامعه است، اقدام نموده و به پایش رفتارهای خویش جهت تأمین مصالح عمل کرده که از جمله: «تشریع تقیه در فقه اسلامی که موجب حکم به جواز دروغ جاسوسان نسبت به هویتشان می‌شود»، «اولویت‌بخشی به امر اهم در مقابل مهم که سبب حکم به توهین به اشخاص محترم شده و جان آنها را تضمین می‌کننده و نادیده‌انگاشتن مالکیت مردم و اولویت‌بخشی به مصالح عمومی جامعه و توده شهروندان که مستلزم تجویز استراق سمع برای حفظ امنیت جامعه می‌شود، بر اساس همین منطق و تدبیر قابل‌ارزیابی است».

براین‌اساس، گرچه اموری چون دروغ، ناسزا، تخریب مال مردم، استراق سمع و ... امری ناشایست محسوب می‌شوند، اما از آنجاکه ارتکاب آنها در راستای دوراندیشی و جامع‌نگری قرار دارد و در نهایت به مصلحت افراد یا جامعه اسلامی است، به‌عنوان اموری که مقدمه خیر و صلاح هستند، مورد توصیه قرار می‌گیرند.

طبیعی است گرچه جاسوسان متناسب با نوع مأموریت خود در بسیاری مواقع، مجبور به رفتاری مخالف با ظواهر شریعت می‌شوند، اما با عنایت به اینکه رفتار جاسوسان، متناسب با اهداف بلندمدت و کوتاه‌مدت آنها تنظیم می‌شود، لذا آنان رفتارهای خود را به‌گونه‌ای تنظیم خواهند کرد که در راستای تأمین آن اهداف، رویکردی الهی و دینی به خود گرفته، بر مدار اهداف فوق، تنظیم و جهت یابد.

۴ اختیارات جاسوسان و محدوده اقدام آنها

۱.۴ ویژگی‌های جاسوسان

باتوجه به موضوع موردبحث در این پژوهش که پیرامون حدود و شرایط اخلاقی در عملیات شناختی است و توضیحات ابتدایی این پژوهش پیرامون عملیات شناختی، در مسئله جاسوسی هوشمند آنچه موردنیاز است یقین، اعتقاد و التزام عملی برخاسته از باورهای صحیح در این عرصه است. به دلیل پیچیدگی عملیات شناختی، زمان بر بودن آن، خستگی حاصل از وجود دوگانه‌های ذهنی-رفتاری و ... و همچنین لزوم

هوشمندی در اقدامات مقابله‌ای در جاسوسی و دسترسی به اطلاعات برای کاربران این عرصه، لازم است ویژگی‌هایی از جاسوسان، باتوجه‌به بیانات و سخنان گهربار معصومین (علیهم‌السلام) بیان گردد. افرادی که در دستگاه‌ها یا سازمان‌ها مشغول به فعالیت هستند و مأمور به‌دست‌آوردن اطلاعات و همچنین داده‌های ابتدایی و سپس تحلیل و داده‌کاوی اطلاعات به‌دست‌آمده و نتیجه‌گیری پس از آن اقدام‌های عملیاتی و یا مقابله‌ای در عرصه اطلاعاتی هستند باید دارای خصوصیات و شرایطی باشند که در دو بخش عمومی و تخصصی تقسیم‌بندی می‌گردند.

شرایط و صفات عمومی تحلیل‌گران

- **دارا بودن تدین و صلاحیت:** حسن بن شعبه در تحف‌العقول از امام صادق (علیه‌السلام): «شایسته نیست برای پادشاهان و حاکمان که در سه چیز کوتاهی کنند: اول در حفظ و حراست از حریم مرزها، دوم حمایت و دلجوئی از مظلومین و ستمدیدگان و سوم انتخاب افراد صالح و شایسته و صلاحیت‌دار برای کارهای حکومتی» (نامه ۵۳ نهج‌البلاغه تصحیح علی اکبر غفاری، بی‌تا: ۳۱۹).
- **هوشیار و خردمند بودن:** آمدی در کتاب غررالحکم از حضرت علی (علیه‌السلام): «هر کس که از افراد و نیروهای هوشیار و خردمند (در کارهایش) کمک بگیرد، می‌تواند حتی از راه‌های سخت و دشوار هم عبور کند» (ابوالفتح آملی، ج ۲: ۱۹۶) [۵].
- **تجربه و آگاهی داشتن:** پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله) فرمودند: «در هر کاری از افراد و مصالح و شایسته‌ای که در آن تجربه و آگاهی دارند کمک و یاری خواهید» (الأصناف، ص ۱۶۸، الشیزری، ص ۱۲).
- **دشمن نبودن:** برقی از ابن محبوب و او از ابان و اسد بن اسماعیل و جابر بن یزید و او از حضرت باقر (علیه‌السلام) چنین روایت می‌کند که فرمود: «ای جابر، در کارهایی که نیاز به کمک دارای هیچگاه از دشمنان ما کمک و یاری نخواه و برای طعام خواستن و نوشیدن آب و غیره متوسل به آن نشو» (مجلسی، بی‌تا، ج ۸: ۴۲) [۳۰].
- **تن‌پرور و سست نبودن:** حضرت علی (علیه‌السلام) فرمود: «در کارهایت به انسان‌های تن‌پرور و سست تکیه و اعتماد نکن» (ابوالفتح آملی، بی‌تا، ج ۲: ۸۰۳) [۵].
- **پست و دون نبودن:** حضرت علی (علیه‌السلام) فرمودند: «برحذر باش از اینکه به افراد پست و حقیر متکی شوی، به او اعتماد نکن، زیرا که هر کس به آنها اعتماد کند، خود نیز پست و حقیر می‌شود» (ابوالفتح آملی، بی‌تا، ج ۱: ۱۹۸) [۵].
- **بی‌اراده و بی‌فکر نبودن:** حضرت علی (علیه‌السلام) فرمود: «هیچ خیر و نیکی در کمک و باری گرفتن از افراد بی‌اراده نیست» (ابوالفتح آملی، بی‌تا، ج ۲: ۸۶۳) [۵].

• **از بندگان و بردگان و افراد بی‌مقدار نباشد:** در فقه منسوب به حضرت رضا (علیه‌السلام) آمده است: «اگر دوستداری که نعمت‌ها به تو علاقه‌مند شوند، مروت و جوانمردی‌ات کامل شود و زندگانی‌ات در آرامش و سلامتی باشد بایستی که در کارهای خویش با افراد برده، بنده و بی‌ارزش شریک و همکار نبوده، از آنها مشورت نخواهی، چون که اگر در کارت به ایشان اطمینان و اعتماد کنی به تو خیانت می‌کنند و اگر با تو سخنی و پا کلامی بگویند به تو دروغ خواهند گفت و اگر بخواهی با آنان به عدالت رفتار کنی تو را پست و ذلیل و خوار و حقیر خواهند کرد و منجر به آبروریزی تو می‌شوند» (مجلسی، بی‌تا، ج ۷۱: ۱۸۷) [۳۰].

شرایط و صفات خصوصی تحلیل‌گران

• **راستی و درستی در تحلیل و مدبر بودن:** امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) در عهدنامه مالک‌اشتر و دستورات تاریخی خود به مالک‌اشتر در مورد اینکه حاکم باید مراقب و مواظب رفتار کارگزاران و یاران خود باشد و امور کارهای آنان را زیر نظر داشته باشد، چنین می‌نویسد: «و رفتار آنان را زیر نظر بگیر و جویای احوال آنان باش و جاسوسانی را که صادق و راست‌گو و وفادار به عهد خود هستند بفرست.» (نامه ۵۳ نهج‌البلاغه تصحیح علی اکبر غفاری، بی‌تا: ۱۳۷) [۲۲].

• **وفاداری به عهد و پیمان و امانت‌داری در تحلیل:** از حضرت علی (علیه‌السلام) در مورد اینکه حاکم باید امور سربازان خود را زیر نظر داشته باشد، بیان شده: «باین حال، کارها و امور آنان (سربازان تحت‌نظر) را به خود وامگذار و جاسوسانی را که امانت‌دار و راست‌گویند، مراقب و ناظر بر اوضاع و احوال آنان قرار ده» (قاضی نعمان، بی‌تا: ۴۹۲).

• **قابل‌اعتماد بودن و اطمینان به تحلیل:** از ریان بن صلت روایت شده است: از امام رضا (علیه‌السلام) شنیدم که فرمودند: «رسول خدا (صلی‌الله‌علیه و آله) به هنگامی که با ارتش (دشمن) برخورد نمود، فرماندهی را به‌سوی آنها فرستاد و به همراه او نیروی اطلاعاتی و جاسوس قابل‌اعتماد را همراه نمود» (حمیری، بی‌تا: ۱۴۸) [۱۱].

• **شجاعت:** حضرت علی (علیه‌السلام) به عبدالله بن بدیل که او را در پیشاپیش لشکر خود در جنگ صفین قرار داده بود، در نامه‌ای چنین نوشت: «... وقتی که جاسوسان خود را به سمت آنان فرستادی بدان که باید همراه جاسوسان خود سلاح کامل باشد تا در صورت نیاز و درگیری با دشمن بتوانند از خود دفاع کنند و باید جاسوسان را از افراد شجاع و دلیر انتخاب کنید، چرا که افراد ترسو و بزدل نمی‌توانند خبری را صحیح و درست به تو برسانند» (ابن اثیر، بی‌تا، ج ۳: ۱۲۳).

• **ایمان داشتن به نفس عمل:** پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله) به عبدالله بن جحش هنگامی که او را جهت مأموریتی مخفیانه و جاسوسی به منطقه نخله می‌فرستد در نامه‌ای چنین نوشت: «حرکت کن تا به بطن نخله که با نام و برکت خداوند آباد گشته است، وارد شوی. هیچ‌کس از یارانت را در

همراهی با خود اجبار نکن، خود و همراهانت به دنبال مأموریت محوله بروید تا به بطن نخله برسید، در آنجا به مراقبت و نظارت بر قافله قریش بپردازید و در کمین آنها باشید» (واقعی، ج ۱: ۱۳ و ۱۶).

• **انتخاب نیروهای صلاحیت‌دار و شایسته و پایبندی به اصول:** در حدیثی از امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) چنین روایت شده است: «هنگامی که دو نفر را که میانشان نزاع و درگیری پیش آمده بود به خدمت رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله) آوردند، حضرت به شخص مدعی چنین فرمود: آیا تو مدارک و دلیلی برای گفته خودداری، اگر مدارک و دلیلی بیاوری، حکم و رأی من به ضرر و علیه مدعی علیه است. اما اگر دلیل و مدرکی ارائه ندهی، شخص مدعی علیه باید قسم به ذات جلاله بخورد که آنچه را ادعا دارد از آن اوست، اما قبلاً صاحب آن نبوده است و هیچ ادعایی نمی‌تواند داشته باشد و مالک حقیقی او نیست، هنگامی که شاهدان را آوردند، باوجود اینکه پیامبر اکرم (ص) هیچ‌کدام از آنها را نمی‌شناخت از آنها پرسید: قبیله‌هایتان در کجا و در چه منطقه‌ای ساکن‌اند؟ آنها پاسخ دادند، حضرت (صلی‌الله علیه و آله) دوباره پرسید: بازارتان در کجاست؟ آنها پاسخ دادند: سؤال شد در کجا سکونت دارید؟ آنها پاسخ دادند سپس طرف درگیر و شهود که در خدمت حضرت (صلی‌الله علیه و آله) حضور داشتند برخاستند و حضرت (صلی‌الله علیه و آله) به کابین خود دستور داد تا اسامی مدعی و مدعی علیه و شهود و سخنان ردوبدل شده میان آنها را بنویسند سپس آن نامه را به یکی از یاران برگزیده و صلاحیت‌دار خود داد و مثل همان نامه را به فردی دیگر از یاران خوب و صالح خود داد و سپس به آنها فرمود: هر یک از شما به‌سوی قبیله و نیز به‌طرف بازار و محل سکونتشان برود و از جای بروید که از یکدیگر خبر نداشته باشید و در آنجا راجع به آنها تحقیق و پرسش نمایید آنها رفتند و تحقیقات خود را انجام دادند» (حر عاملی، بی‌تا، ج ۱۸: ۱۷۵). در این روایت ملاحظه شد که پیامبر (صلی‌الله علیه و آله)، افراد و نیروهایی را جهت تحقیق و اطلاعات جاسوسی می‌فرستاد و تا از حالات و امور مربوطه به مردم تحقیق و ارزیابی به عمل‌آوردند و آنها را از نیروهای زبده و صلاحیت‌دار انتخاب می‌کردند.

• **مزین به محاسن اخلاقی و در ارتباط با مردم و دلسوزی:** امام حسن بن علی (علیه‌السلام) به نقل از ابن ابی‌هاله در روایتی چنین فرمودند: «رسول خدا (صلی‌الله علیه و آله) مردم را از فتنه‌ها برحذر می‌داشت (و از اخلاق ناپسند) به آنها هشدار می‌داد و خود نیز به آن عمل می‌کرد و خود را از آن دور نگاه می‌داشت. مردم را به اینکه با دیگران خوش‌رویی و خوش‌رفتاری داشته باشند تشویق می‌نمود و همچنین از یارانش دلجوئی کرده و سراغ آنها را می‌گرفت و درباره امور مردم و آنچه که در مورد آنان می‌گذرد از آنان می‌پرسید» (شیخ طوسی، ج ۱۰: ۴۸) [۱۹].

۲.۴ اختیارات جاسوسان و محدوده اقدام آنها

از آنجا که جهت حفظ نظام و آگاهی از اقدامات دشمن در راستای برنامه‌ریزی جهت مقابله، نیازمند بهره از افراد متخصص در زمینه جاسوسی و به‌دست‌آوردن اطلاعات و همچنین تحلیل‌گران جهت به‌دست‌آوردن

تحلیل دقیق از اوضاع و شرایط هستیم و همچنین محدوده فعالیت این افراد باتوجه به مأموریت محوله از سوی حاکم شرع یا قاضیان، به هیچ عنوان جایز نیست از موارد فرمان و نوع مأموریت خود تجاوز نمایند. به دست آوردن اطلاعات (باتوجه به نوع جاسوسی هوشمند) از مبادی خارج از اختیارات و خارج از مأموریت محوله جایز نمی باشد. در صورت تراحم و پیدایش عناوین ثانویه همچون حفظ نظام، بحث از عنوان خود که جاسوسی هوشمند بر اساس اوسینت است خارج شده و در قالب جاسوسی سایبری و انواع دیگر جاسوسی سازمان دهی می گردد و به دلیل خروج موضوعی از بحث، نوع مواجهه نیز تغییر می کند. افزون برای، نوع اجرای مأموریت، تحلیل داده در جاسوسی هوشمند بر حسب افراد مختلف متفاوت است و در مجموع محدوده کارکرد و اختیارات مأموران متخصص تحلیل، تنها در امور سلبی و منفی نیست، تفتیش دارای معنای خاصی است، جستجو از موارد سلبی، حرام ها و نبایدها و از سوی دیگر معنای گسترده آن در امور ایجابی و نیکویی ها و هر آنچه دشمنان ما در آن پیش ترند همانند اکتشاف ها، تحقیقات، فرآورده ها و ... است و مقتضای وجوب حفظ نظام، تفتیش و جستجو درباره هر دو نوع (سلبی و ایجابی) است؛ چراکه در حفظ نظام و پایداری آن نقش ویژه ای دارد و در تحلیل داده ها نیازمند هر دو بعد آن هستیم.

۵ شرایط و حدود اخلاقی جاسوسی هوشمند

۱.۵ هوشیاری اخلاقی

تیزهوشی یک توانایی ذهنی است که قابلیت های متنوعی همچون استدلال، برنامه ریزی، حل مسئله، تفکر انتزاعی و یادگیری را در بر می گیرد. هوشیاری، داشتن هوش، ذکاوت، قوه انتقال سریع و درست امور و مانند آن است؛ یک نیروی اطلاعاتی در مرحله نخست باید باهوش و زرنگ باشد و کارهای اطلاعاتی بدون آن با مشکل همراه بود. این نوع از هوشیاری «وصف» است نه «خلق».

نوع دیگری از هوشیاری هم وجود دارد که از جمله اخلاقیات است و تبیین این نوع، با اخلاق اطلاعاتی مناسبت بیشتری دارد. منظور ما از هوشیاری در مباحث اخلاق جاسوسی هوشمند، این است که: یک جاسوس همواره و در تمام لحظات شبانه روز تذکرات اخلاقی را آویزه گوش خود داشته و مبادا غافل شده، اخلاق اسلامی و انسانی را به فراموشی بسپارد؛ به عبارت دیگر، هوشیاری اخلاقی، همسان مراقبت و محاسبه دائمی نفس است.

۲.۵ دام هوش

چه بسیار زیاد افرادی هستند که خود را باهوش دانسته و ممکن است خروجی برخی از آزمون های هوشی را سرلوحه کار خود قرار داده و به عنوان هوشمند اقدام به فعالیت می کنند ... اما باید توجه داشت که این افراد الزاماً متفکران خوبی نیستند. آنان در «دام هوش» گرفتار شده اند. این دام جنبه های بسیاری دارد که در اینجا فقط به دو مورد از آن ها اشاره می گردد:

شخص باهوش می تواند نسبت به موضوعی عقیده ای داشته باشد و به واسطه هوشمندی بالای خود به بهترین روش از آن دفاع کند و چه بسا نیاز کمتری به توصیه دیگران و انتخاب های دیگر داشته باشد و این

ابتدای مسیر انحراف است در نتیجه، بسیاری از ذهن‌های بسیار باهوش در دام فکرهای ضعیف می‌افتند؛ زیرا قادرند از این فکرها دفاع کنند.

جنبه دوم دام هوش، سوگیری شناختی است که شخص با این اندیشه بزرگ می‌شود که خود را از اطرافیانش باهوش‌تر می‌داند (شاید هم این تصور درست باشد) و به همین دلیل می‌خواهد بیش‌ترین سود ممکن را از هوش خود ببرد. سریع‌ترین و مطمئن‌ترین راه برای سود بردن از هوش «اثبات اشتباه دیگران» است. یک چنین سیاستی فوراً نتیجه می‌دهد و برتری را محرز می‌سازد. سازنده بودن، پاداش کم‌تری دارد؛ زیرا ممکن است سال‌ها کار لازم باشد تا مؤثر بودن عقیده‌ای آشکار گردد؛ بنابراین، بدیهی است انتقادی و مخرب بودن، کاربرد بسیار خوشایندتری برای افراد باهوش است.

حال با این توضیحات، یکی از مواردی که در عملیات شناختی، در بین نیروهای عمل‌کننده و تحلیل‌گر در بحث جاسوسی هوشمند رفتار آن هستند، بحث «دام هوش» است که متأسفانه بدون در نظر گرفتن این مورد برخی از تحلیل‌گران باتوجه‌به سابقه فعالیت خود مخصوصاً در زمینه فعالیت‌های اطلاعاتی گرفتار این مسئله می‌شوند و نتیجه حاصل از تحلیل این افراد با خطا دچار است. یکی از معضلاتی که مسئولین امر اطلاعاتی دائماً باید با رصد و پایش دقیق این عرصه به چاره‌جویی بپردازند عدم گرفتاری دام هوشی برای خبرگان از تحلیل‌گران است.

۳.۵ رازداری (و به‌طور ویژه رازداری تشکیلاتی)

یکی از مواردی که در عملیات شناختی اهمیت ویژه‌ای دارد رازداری تشکیلاتی است. این مهم در عملیات اطلاعاتی و جاسوسی از اهمیت بسیار بیشتری برخوردار است.

رازداری یکی از خصلت‌های الهی است که جزء صفات مؤمنین کامل و نشانه کمال عقل و همچنین به‌عنوان منبع خیرات شناخته شده است؛ فرد رازدار، وفادار و امین است و با حفظ اسرار، موقعیت خود را حفظ نموده و آبرو و ناموس دیگران را نیز قابل احترام می‌شمارد. از این‌رو، اسلام حفظ اسرار و رازداری را مورد تأکید قرار داده است، امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرماید: «جَمَعَ خَيْرُ الدُّنْيَا وَ الْأَخِرَةِ فِي كِتْمَانِ السِّرِّ؛ خیر دنیا و آخرت در پنهان داشتن راز نهفته است» (مجلسی، ج ۷۲: ۷۱) [۳۰]. البته رازداری دارای اقسامی است:

الف) رازداری شخصی: اهمیت رازداری شخصی در موفقیت انسان نقش اساسی دارد و به همین میزان افشای رازهای شخصی نیز موجب ناکامی انسان در رسیدن به اهداف است و موجبات پشیمانی انسان می‌شود و غم و اندوه را با خود به ارمغان می‌آورد. امیرالمؤمنین (علیه‌السلام) می‌فرمودند: «سِرُّكَ سُرُورُكَ إِنْ كَتَمْتَهُ، وَ إِنْ أَدْعَيْتَهُ كَانَ ثُبُورُكَ؛ راز تو شادی توست، اگر آن را پنهان کنی، و اگر فاش کنی (سبب) ناله و جزع تو خواهد شد» (خوانساری، ج ۴: ۱۴۱) [۱۴].

ب) رازداری اجتماعی: منظور از این واژه، حفظ اسرار مردم در مسائل اجتماعی، سیاسی و... است؛ یعنی بیان نکردن ضعف‌های انسان‌ها در امور اجتماعی، سیاسی و... افشای این رازها جایز نیست، ولی چنانچه

اسرار اجتماعی و سیاسی افراد از قبیل اشاعه فحشا، تشکیل باندهای فساد و تباهی و این گونه کارهای خلاف باشد، نزد مسئولین امر جهت اتخاذ تصمیم و اقدامات لازم مانعی ندارد و چه بسا واجب و ضروری باشد.

ج) رازداری تشکیلاتی: یکی از مهم‌ترین مسائل سازمان‌های اطلاعاتی پیرامون جاسوسی هوشمند، رازداری نسبت به تشکیلات خود است. حفظ اسرار نظام و رازداری تشکیلاتی در حفظ و بقای نظام مؤثر است، دقت در این زمینه و جلوگیری از افشای مطالب سری نظام و تشکیلات متبوع اهمیت ویژه‌ای دارد. حفظ این نوع رازها به مراتب مهم‌تر از سایر اسرار است. از این رو، پیامدهای افشای آن نیز ناگوارتر و زیان‌بارتر از سایر رازهاست. رازداری حکومتی از دیدگاه اسلام یکی از اصول مهم اخلاق اطلاعاتی است. موارد ذکر شده پیرامون تقسیمات رازداری ناظر به کلیت این مورد در مباحث اخلاقی است، در اخلاق جاسوسی هوشمند نیز رعایت اخلاق و حفظ رازداری از اهمیت بسیار زیادی برخوردار است و به عنوان یکی از موارد التزام همواره باید مدنظر سازمان‌های اطلاعاتی در زمینه جاسوسی باشد.

۴.۵ تمیز دادن هوش شناختی و هوش هیجانی در تحلیل داده‌ها

هوش هیجانی توانایی مدیریت احساسات و هیجان‌های ماست و این احساسات و هیجان‌ها در رفتار ما نمود پیدا می‌کند و ممکن است به شکل مثبت یا منفی تأثیرگذار باشد. صرف داشتن هوش شناختی بالا، در تحلیل و عملیات در جاسوسی کفایت نمی‌کند. هرچند هوش هیجانی و شناختی از یکدیگر مجزا هستند؛ اما نقش مهمی در ادراک فرد ایفا می‌کنند. سازمان‌های اطلاعاتی جهت جذب و به کارگیری افسران تحلیل‌گر در مأموریت‌های خود همواره باید نسبت به هوش هیجانی و تمیز آن از هوش شناختی اهتمام ویژه داشته باشند. برخی از تأثیرات هوش هیجانی بر مهارت‌ها را می‌توان به خودآگاهی جهت کنترل احساسات و نظارت بر آن، خویشتن‌داری و انعطاف در مقابل واکنش‌ها، انگیزش و حرکت به سمت اهداف از پیش تعیین شده، درک احساسات دیگران و تأثیر اعمال و رفتار شخص با آن و ... نام برد.

۵.۵ مراقبت از افسران در مقابل سوگیری‌های شناختی

تصمیم‌گیری بخشی اجتناب‌ناپذیر از عملیات شناختی است، با توجه به فرایند تصمیم‌گیری و زمان بر بودن در عملیات شناختی و دوگانگی سرعت در عملیات و زمان بر بودن تصمیم‌گیری، لاجرم بسیاری از موارد در تصمیم‌گیری در جاسوسی و عملیات شناختی لحاظ نمی‌شود و این مهم باعث نتیجه‌گیری غلط و تصمیم‌سازی اشتباه مسئولان در عملیات شناختی می‌گردد.

مسئولین عرصه جاسوسی هوشمند همواره باید نسبت به بخش ناخودآگاه ذهن که در طولانی‌مدت شکل گرفته و تأثیر این بخش بر ادراکات و تصمیم‌گیری و در نهایت رفتار، آگاهی کامل داشته باشند و در موارد مقتضی نسبت به آن تصمیم‌گیری نمایند.

ممکن است در تحلیل داده‌ها، با توجه به عنصر ناخودآگاه ذهن، اطلاعات موجود یا ارائه شده را به نحوی تعبیر یا تفسیر کنند که عقاید پیشینی افراد باشد و از منظر منطقی در تضاد کامل با عقیده مذکور باشد.

۶.۵ آشنایی با سازمان‌های جاسوسی، اهداف و عملکرد آن‌ها

شناخت سازمان‌های جاسوسی و مطالعه در تاریخچه، اهداف و عملکرد آن‌ها و همچنین آشنایی با اسرار، شگردها و روش‌های جاسوسی آن‌ها برای هر کشور و نظام سیاسی اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا اصولاً استقلال و ثبات سیاسی هر کشور به مقیاس وسیعی به میزان و کمیت فعالیت این سازمان‌ها بستگی دارد. سازمان‌هایی که به‌صورت دولت‌های نامرئی در تمام تحولات و حوادث و آشوب‌های سیاسی بزرگ و کوچک جهان دخالت دارند.

یک سازمان جاسوسی، به همان اندازه که می‌تواند در تحکیم موقعیت یک کشور و حفظ ثبات سیاسی و اجتماعی و اقتصادی آن ایفای نقش کند و عامل بقا و دوام آن در تمام زمینه‌ها گردد، به همان اندازه می‌تواند وسیله مناسبی برای نابود ساختن یک حکومت گردد.

۶ نتیجه‌گیری

امنیت از مهم‌ترین نیازهای بشر در ارتباطات و مناسبات در بین کشورهای مختلف در جهان است. به همین دلیل شکل‌گیری سازمان‌های اطلاعاتی و امنیتی در اولویت دولت‌ها و به‌عنوان اصلی‌ترین راهکار حفظ امنیت بوده است. قدر مشترک همه‌ی ابعاد حوزه امنیت، مصونیت در مقابل هرگونه تهدید و آسیب داخلی و خارجی است.

یکی از راهکارهای حفظ امنیت و جلوگیری از آسیب‌رسانی به امنیت فردی، اجتماعی و حفاظت از جامعه جاسوسی در فعالیت‌های اطلاعاتی و تجسس در برخی امورات است. این خود یک جنبه پیشگیرانه دارد. در این پژوهش بر آن شدیم تا با تعاریف ابتدایی جنگ‌شناختی، جاسوسی هوشمند و همچنین روش‌های به‌دست‌آوردن اطلاعات بر اساس اوسینت و پرداخت به مسئله ضرورت جاسوسی هوشمند پیرامون نفوذ به زیر بنای معرفتی و ایجاد اختلال در نظام و همچنین بررسی برخی از آیات قرآن کریم، روایات و عقل این نتیجه حاصل گردید که: با اینکه حکم اولیه جاسوسی و تجسس بر اساس دلایل، حرمت عمل هست؛ اما بی‌شک جاسوسی و کسب اطلاعات برای دولت‌ها به دلیل اصل حفظ نظام در برابر آسیب‌ها و نفوذ احتمالی دشمنان جایز و چه‌بسا مطلوب و لازم باشد.

نظام اسلامی با استفاده از ظرفیت اطلاعاتی و تشکیلات خاص، باید توانایی دفاع از آرمان‌ها و دستاوردهای ارزشمند خود را در برابر دشمنان داشته باشد. بر اساس بررسی ادله می‌توان یادآوری نمود که مسئله جاسوسی و کسب اطلاعات در صورتی که جنبه اجتماعی داشته باشد مطلوب است و در جنبه فردی نیز شارع مقدس در عین احترام به حفظ حریم فردی افراد، مجوز بررسی را جهت رعایت مصالح نظام داده است. اما وجود برخی از شاخصه‌های اخلاقی در این میان مورد اهمیت است.

براین‌اساس با اشاره برخی از ویژگی‌های جاسوسان در دو بخش ویژگی عمومی تحلیل‌گران و ویژگی‌های خصوصی در عرصه جاسوسی به اختیارات و محدوده عملکرد جاسوسان در زمینه جاسوسی هوشمند در عملیات شناختی پرداخته شد.

در انتهای این مقاله برخی از حدود و شرایط اخلاقی که به‌صورت کلی در جاسوسی هوشمند توسط

سازمان‌های اطلاعاتی باید موردتوجه قرار گیرد اشاراتی گردید از آن جمله می‌توان به: هوشیاری اخلاقی، رازداری تشکیلاتی، تمیز بین هوش شناختی و هیجانی و مراقبت از سوگیری‌های شناختی در این عرصه نام برد.

آنچه موردنیاز سازمان‌ها و نهادهای عمل‌کننده در بحث جاسوسی هوشمند هست و در این پژوهش نیز اشاره گردید، توجه به اصل پرداخت اخلاقی و رعایت اخلاق در جاسوسی به‌عنوان یک حسن، نسبت به بقیه سازمان‌ها و نهادهای جاسوسی در دنیا است.

مراجع

- [۱] ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴)، لسان العرب، بیروت: دار الفکر.
- [۲] ابی علی مسکویه (بی‌تا)، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، قم: انتشارات بیدار.
- [۳] اردبیلی، احمدبن محمد (بی‌تا)، زبدة البیان فی أحكام القرآن، تهران: المكتبة الجعفرية لإحياء الآثار الجعفرية.
- [۴] ازهری، محمد بن احمد (بی‌تا)، تهذیب اللغة، قاهره: چاپ علی حسن الهی.
- [۵] آملی، ابوالفتح الناصر (بی‌تا)، تفسیر القرآن الکریم.
- [۶] انصاری، مرتضی بن محمد امین (۱۴۱۵)، المکاسب، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری.
- [۷] بازل، مایکل (۱۳۹۸)، کتاب اوسینت (راهنمای جامع منابع جستجو و تحلیل اطلاعات در دسترس)، ترجمه بهروز خداحمی، تهران، دانشگاه تربیت مدرس.
- [۸] برزونی، محمدعلی (۱۳۹۷)، تجسس در امور امنیتی و اطلاعاتی؛ رویکردی فقهی، تهران، دانشگاه امام حسین (ع).
- [۹] البلاذری، احمدبن یحیی (۱۹۷۴)، انساب الأشراف، بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- [۱۰] تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۴۱۰)، غررالحکم و دررالکلم، قم: دار الکتاب الإسلامی.
- [۱۱] حمیری، عبدالله بن جعفر (۱۴۱۳)، قرب الإنسان، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
- [۱۲] خرازی، محسن (بی‌تا)، کاوشی در حکم فقهی تجسس، قم: مجله فقه اهلبیت.
- [۱۳] خرشی، محمد بن عبدالله (بی‌تا)، حاشیة الخرشى علی مختصر خلیل.
- [۱۴] خوانساری، جمال الدین محمد (۱۳۸۵)، شرح غررالحکم و دررالکلم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- [۱۵] دمارانشر، کنت و اندلمن، دیوید (۱۳۸۰)، جنگ جهانی چهارم دیپلماسی و جاسوسی در عصر خشونت. ترجمه سهیلا کیانتاز. تهران: انتشارات اطلاعات.
- [۱۶] زبیدی، محمد بن محمد مرتضی (۱۴۱۴)، تاج العروس من جواهر القاموس، لبنان: دارالفکر.
- [۱۷] شوکانی، محمد بن علی (بی‌تا)، فتح القدیر، دمشق، بیروت: دار ابن کثیر، دارالکلم الطیب.
- [۱۸] طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- [۱۹] طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن (۱۴۰۰)، النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی، بیروت: دارالکتاب العرب.
- [۲۰] عباسی، حسن بن عبدالله (۱۹۸۹/۱۴۰۹)، آثارالاول فی ترتیب الدول، بیروت: چاپ عبدالرحمان عمیره.
- [۲۱] عطازاده، سعید و همکاران (۱۳۹۴)، تجسس در حریم خصوصی مکانی اشخاص، با رویکرد امنیت اخلاقی، فصلنامه پژوهش‌های اطلاعاتی و جنایی، دوره دهم.

- [۲۲] علی بن ابیطالب، (۱۳۷۷)، نهج البلاغه، جمع‌آوری سید رضی، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: دارالعلم.
- [۲۳] فیض کاشانی، ملامحسن (۱۴۱۸)، الأصفی فی تفسیر القرآن، قم: مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
- [۲۴] قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴)، لجامع لأحكام القرآن، چاپ اول، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- [۲۵] القشیری النیشابوری، مسلم (بی‌تا)، صحیح مسلم، بیروت: دارالفکر.
- [۲۶] کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷)، الکافی، تهران: دار الکتب الإسلامية.
- [۲۷] کرمینی، علی بن محمد سعید بن الادیب (۱۳۸۵)، تکمله‌الاصناف، به کوشش علی رواقی و همکاری سیده زلیخا عظیمی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- [۲۸] کشاورز، محمود (۱۳۹۸)، راهبرد دشمن در جنگ شناختی علیه انقلاب اسلامی، قم: دانشگاه معارف اسلامی.
- [۲۹] مایلی، محمدرضا (۱۳۹۱)، جنگ سرد و رقابت بین قدرت‌های جهانی در فضای سایبری، تهران، پژوهشگاه روابط بین‌الملل.
- [۳۰] مجلسی محمد باقر (۱۴۰۳)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام، بیروت داراحیاء التراث العربی.
- [۳۱] مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳)، الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد، قم: کنگره شیخ مفید.
- [۳۲] مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۲)، بحوث فقهیه هامة، قم: انتشارات مدرسه الإمام علي بن أبي طالب.
- [۳۳] مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴)، تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- [۳۴] منتظری، حسینعلی (۱۴۰۹)، مبانی فقهی حکومت اسلامی، ترجمه محمود صلواتی و ابوالفضل شکوری، قم: مؤسسه کیهان.
- [۳۵] منصور، جهانگیر (۱۳۸۸)، قانون اساسی جمهوری اسلامی، تهران، انتشارات دوران.
- [۳۶] هاشمی شاهرودی، محمود (۱۳۸۲)، فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت، قم: دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.
- [۳۷] یاقوت حموی (۱۹۹۳)، معجم الادباء، بیروت: چاپ احسان عباس.

